

НАУКОВІ ТА АВТОРСЬКІ ШКОЛИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

SCIENTIFIC AND AUTHORS'S SCHOOLS IN UKRAINIAN PEDAGOGICAL SCIENCE

У статті представлено порівняльний огляд педагогічних феноменів – «наукова школа» та «авторська школа» на основі аналізу праць педагогів із зазначеної проблематики. Відсутність законодавчого підґрунтя у визначенні дефініції спричинює підміну понять, ускладнює їх ідентифікацію та викликає суперечки стосовно критеріїв визнання науково-дослідницьких колективів науковими, науково-педагогічними, авторськими, інноваційними чи експериментальними школами. Частіше за все відбувається ототожнення понять саме «наукова школа» та «авторська школа», зумовлене тим, що кожна наукову школу очолює лідер – автор власної розробленої дослідницької концепції, а авторська школа є науковою, оскільки підґрунтям її створення та діяльності слугує науково-дослідницька програма.

Наукову школу дослідники розглядають як науковий напрям, науково-освітній інститут або дослідницький колектив, авторську – як експериментальний навчально-виховний заклад або оригінальну загальнопедагогічну, дидактичну, методичну чи виховну систему. За робочі означення нами було обрано: визначення наукової школи, сформульоване на основі контент-аналізу, близько дев'яноста визначень вітчизняних та зарубіжних науковців; авторської – запропоноване авторами всеукраїнського експерименту за темою «Теоретико-методологічні засади моделювання розвитку авторських шкіл».

Крім того, у статті нами описово представлено найбільш відомі сучасні вітчизняні авторські школи – М. Гузика, О. Захаренка, А. Сологуба, М. Чумарної та наведено імена видатних учених-педагогів – лідерів наукових шкіл, здобутки яких є неоціненними для педагогічної науки – І. Беха, А. Богущ, С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Кременя, В. Лугового, С. Максименка, Н. Нічкало, О. Савченко, С. Сисоевої, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та багатьох інших. Проаналізовано наукові видання Національної академії педагогічних наук України і видавництва «Логос Україна», які популяризують винаходи, розробки, концепції, технології тощо видатних педагогів. Узагальненням дослідження є зазначення спільних та відмінних рис авторських та наукових шкіл для більш коректної ідентифікації серед загалу науково-дослідницьких колективів та закладів освіти.

Ключові слова: творчість, дослідницька програма, науково-дослідницький колектив, наукова школа, авторська школа, інноваційна школа, експериментальна школа, школа педагогічної майстерності.

The article presents a comparative survey of pedagogical phenomena – a «scientific school» and an «author's school» based on the analysis of educators' scientific works of the mentioned problem. Lack of legislative background for definitions causes the substitution of the concepts, complicates their identification and provoke a controversy as to the criteria of recognition of scientific research teams as scientific, pedagogical, authors', innovative or experimental schools. The concept identification of a «scientific school» and an «author's school» takes place oftener due to the fact that each academic school is headed by the leader – the author of a particular developed research approach, and the author's school is understood as a scientific one because it is based and acts in accordance with a research program.

A scientific school is regarded to be a scientific course, an educational and research institution or a research team, while an author's school is understood by the scientists as an experimental educational institution or an original general pedagogical, didactic, methodical or educational system. The definition of a scientific school has been chosen in the article, formulated on the basis of content analysis of some ninety definitions of Ukrainian and foreign scientists; and the definition of an author's school was offered by the authors of an all-Ukrainian experiment on the topic «Theoretical and methodological principles of modelling of the development of authors' schools».

In addition, the article describes the most famous modern Ukrainian authors' schools like M. Guzik's, O. Zaharenko's, A. Sologub's and M. Chumarna's and mentions the outstanding educators – the leaders of scientific schools, whose achievements are invaluable for pedagogical science – I. Bekh, A. Bogush, S. Goncharenko, I. Zyazyun, V. Kremen, V. Lugovoi, S. Maksimenko, N. Nykhallo, O. Savchenko, S. Syssoeva, O. Sukhomlynsky, M. Yarmachenko and many others. The scientific publications of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine and the Publishing House «Logos of Ukraine», that popularize inventions, developments, concepts, technologies and so on of outstanding educators are analyzed in the article.

The general conclusion of the research is the indication of the common and distinctive features of authors' and scientific schools for more correct identification among the research teams and educational institutions.

Key words: creative work, research program, scientific research team, scientific school, author's school, innovative school, experimental school, school of pedagogical experience.

УДК 378.126:373.5

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-2-2>

Бірук Н.П.,
асистент кафедри педагогіки
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Педагогічну науку ХХІ століття, як й інші науки та сфери життєдіяльності, не оминає процес стрімкого накопичення інформації та зміни сутнісного її наповнення. Позитивний ефект від цих процесів можна досягти, лише маючи кваліфікований кадровий потенціал на всіх рівнях системи освіти.

Реформуючи та вдосконалюючи формалізований освітній простір, не слід забувати про тисячолітній досвід неформальної творчої освіти та науки, найбільш ефективними формами прояву якої є наукові та авторські школи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Сутність досліджуваних феноменів ґрунтовно

окреслена у працях І. Анненкова [1, с. 73–81], О. Гнізділової [5, с. 79], С. Гончаренка [6, с. 27–43], О. Грезньової [7], Л. Зеленської [10], Д. Зербіно [11, с. 19–21], Г. Кловак [12, с. 190–207], А. Рибачук [24, с. 50–52], О. Устенко [26, с. 11–19], М. Хорунжия [27, с. 23] (наукові/науково-педагогічні школи); М. Гузика [8, с. 4–5], О. Дубасенюк [9, с. 35–43], Н. Острроверхової [18], В. Паламарчука [19], Н. Побірченко [22, с. 33–37], М. Проц [23, с. 145–152] (авторські школи) та багатьох інших.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Відсутність єдиної загальноприйнятої на державному рівні нормативної бази стосовно кожної з форм колективної організації наукової діяльності призводить до ототожнення поняття «наукова школа» з авторськими, експериментальними, літніми/зимніми науковими школами, школами педагогічної майстерності, авторськими системами й концепціями тощо. Проте найчастіше ототожнення відбувається саме з авторською школою.

Метою статті є аналіз причин даного ототожнення та обґрунтування сутнісних відмінностей.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історичних розвідок дозволяє нам пов'язувати виникнення та формування наукових шкіл з появою філософських систем (санкх'я, йога, буддизм тощо) та давньогрецьких філософсько-математичних шкіл (мілетської, піфагорійської, елейської, атомістичної та ін.). Не менш вагомою є й історична спадщина авторських шкіл – вивчення історії їхнього виникнення та розвитку, основних напрямів та принципів роботи, сутності та змісту діяльності, починаючи з XV століття, дало можливість дійти висновку, що авторські школи з'явилися задовго до появи офіційних державних шкіл та продовжують існувати й сьогодні.

Проте терміни та феномени «наукова/науково-педагогічна школа» та «авторська школа» стали активно вживатися та досліджуватися лише з 70-х років минулого століття.

Як зазначено вище, дефініції «наукова», «науково-педагогічна школа» не визначені на законодавчому рівні, кожен із дослідників наповнює їх змістом відповідно до особистих розвідок, що ускладнює їх ідентифікацію та спричиняє суперечки стосовно критеріїв визнання науково-дослідницьких колективів науковими чи науково-педагогічними школами.

Складність ідентифікації наукового товариства як наукової школи полягає і в тому, що цей термін застосовується як до цілої галузі наукового знання, що отримала міжнародне визнання, так і до регіональних наукових товариств. Наукову школу розглядають як *науковий напрям* (наукова течія чи напрям, в якому започатковано нові принципи, підходи, теорії, закони тощо), *науково-освітній інститут* (об'єднання науково-дослідних і освіт-

них колективів на базі університету), *дослідницький колектив* (форма організації наукової діяльності за наявності наукового колективу із визнанням лідером) [4; 13; 28; 30].

Сутність категорії «наукова школа» нами ґрунтовно проаналізовано на основі контент-аналізу близько 90 визначень вітчизняних та зарубіжних науковців. У результаті цього під *науковою школою* розуміємо *неформальний дослідницький творчий колектив у межах певної галузі знання, який під керівництвом відомого вченого-лідера об'єднує кілька поколінь учених-однотимців різних статусів, компетенції і спеціалізації, займається активною дослідницькою роботою в актуальному напрямі й характеризується спільним стилем роботи, підходами, методами реалізації наукової програми, методиками, науковими традиціями, оригінальністю ідей, наполегливою і цілеспрямованою співпрацею та здобув авторитет і суспільне визнання в цій галузі знань, що дозволяє йому транслювати, крім суто наукового змісту, культурні норми й цінності, культивувати інноваційне мислення і наукову атмосферу, яка сприяє становленню молодих учених.*

Розглядаючи функціонування наукових шкіл з точки зору педагогічної системи, О. Грезньова зазначає, що метою наукових шкіл є, з одного боку, одержання нового наукового знання, з іншого – підготовка вчених [7].

Отже, *науково-педагогічна школа* є *неформальною спільнотою педагогів-дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером у педагогічній галузі, об'єднаних спільними підходами до розв'язання педагогічних проблем, стилем роботи й мислення, оригінальністю й новизною ідей та методів реалізації дослідницької програми, яка одержала значні наукові результати, здобула авторитет та громадське визнання в педагогічній науці* [16].

Ми розглядатимемо науково-педагогічну школу як наукову школу, яка досліджує проблеми педагогіки як науки.

Авторську школу вчені визначають як:

– експериментальний навчально-виховний заклад, діяльність якого ґрунтується на психолого-педагогічній концепції, розробленій автором чи авторським колективом (В. Паламарчук) [19];

– експериментальний навчально-виховний заклад, в якому реалізується нова педагогічна система, розроблена конкретним педагогом чи творчим педагогічним колективом (М. Ярмаченко) [21, с. 14];

– експериментальна інноваційна навчально-виховна установа, в основі роботи якої лежить оригінальна психолого-педагогічна концепція, розроблена певним автором або авторським колективом (О. Антонова) [25, с. 3];

– освітній заклад, що працює за власною оригінальною програмою, відмінною від програми масової школи (О. Воронін) [3, с. 4];

– оригінальна загальнопедагогічна, дидактична, методична чи виховна система, опрацьована з урахуванням надбань психології, педагогіки, вікової фізіології та інших наук, вітчизняного й зарубіжного досвіду, яка реалізується під керівництвом чи за участю її автора (авторів) принаймні в одному навчально-виховному закладі (наприклад, школа В. Сухомлинського, школа М. Гузика та ін.). Авторська школа є одним із типів експериментального майданчика (С. Гончаренко) [6, с. 14–15];

– гуманістичний навчально-виховний заклад, ідея створення якого належить педагогу-творцю, який розробив і поклав в основу його діяльності власну концепцію розвитку школи, основою якої є триада дитина – вчитель – батьки, що забезпечує ефективне функціонування і стабільні позитивні результати (Н. Побірченко) [22, с. 36].

Крім того, у 2017 році Міністерством освіти і науки України було запроваджено всеукраїнський експеримент за темою «Теоретико-методологічні засади моделювання розвитку авторських шкіл» на базі загальноосвітніх навчальних закладів України. У Заявці, яка обґрунтовує проведення даного експерименту, робочий варіант поняття **«авторська школа»** визначається як *загальноосвітній навчальний заклад з високим рівнем розвитку інноваційного потенціалу як необхідної передумови і результату саморозвитку його конкурентоспроможності засобами експериментально перевіреної оригінальної авторської концепції педагогічної системи, технологізованої за суттю, що забезпечує стабільні позитивні результати діяльності* [15, с. 3].

Авторська школа – це, у будь-якому випадку, освітній заклад, у котрому реалізуються нові сучасні конкурентоспроможні навчально-виховні, соціально-економічні ідеї, але які водночас потребують додаткової розробки та перевірки, вони сприяють більш ефективному вихованню сучасної особистості, більш творчому характеру життєдіяльності вчителів та учнів.

Науковці обґрунтовують виокремлення ще декількох типів шкіл, з якими теж іноді ототожнюють авторські школи, оскільки вони вирізняються й інноваційністю, і експериментальністю, а їхні представники – педагогічною майстерністю, проте кожна зі шкіл має свої відмінні особливості діяльності.

Н. Побірченко, проаналізувавши праці вчених, виділяє такі складники *інноваційної школи*: педагогічний експеримент, що успішно реалізується; якісно інший характер життєдіяльності, ніж у масовій школі; нове формулювання філософії школи; роль і значення діяльності директора; творчий характер діяльності педагогів; сприятливі умови

для навчання і розвитку учнів; верифікація (результативність) інновацій; тиражованість результатів (школа розуміння (м. Біла Церква), школа віри (м. Київ), школа ментальності (м. Дніпро) та інші) [22, с. 33–34].

«Педагогічний енциклопедичний словник» (2002) визначає *експериментальну школу* як навчально-виховний заклад, що ставить за мету перевірити, розробити й обґрунтувати нові для свого часу педагогічні ідеї, а також практичний досвід учителів (наприклад, досвід В. Шаталова, Л. Занкова, Ш. Амонашвілі, С. Лисенкової тощо) [20, с. 324–325].

Головною метою діяльності *школи педагогічної майстерності* є пошук ефективних форм, методів організації навчально-виховного процесу, вироблення оригінального педагогічного стилю, розроблення, моделювання, апробація, корекція і реалізація освітніх технологій, презентація та поширення результатів діяльності закладу освіти за визначеною проблемою [29].

На відміну від роботи науково-дослідних установ та зазначених шкіл, тематика роботи як авторської, так і наукової школи більш-менш однорідна. Оскільки це школи, то, за визначенням, є відповідна концепція або програма роботи та її керівник. Важливим є і кількісний та якісний їх склад. Члени, колективи шкіл можуть мати різні дослідницькі площини, але цікаві й потрібні один одному в розумінні ідей, техніки, методики дослідження та в комунікативно-творчому відношенні.

Основною суттєвою відмінністю авторської та наукової школи є належність до сфери діяльності. Авторська школа – це формалізований науковий колектив закладу середньої освіти, який працює над впровадженням конкретного завдання, програми, концепції або моделі і через певний час (навчальний рік або повний цикл навчання за програмою) має представляти результати. Наукову школу вирізняє свобода творчості та відсутність часових обмежень досліджень.

Характерною рисою діяльності як авторської, так і наукової школи, яка частіше за все й спричиняє ототожнення та підміну цих понять, є наявність видатної особистості, лідера, *автора* власної оригінальної програми дій та дослідницької концепції. Отже, наукова школа є авторською по відношенню до її керівника, а авторська школа є науковою, оскільки її підґрунтям слугує науково-дослідницька програма.

Спільним у діяльності шкіл є акцент не на збільшення обсягу знань, а на розвиток самодіяльності учнів, їхня підготовка до самостійного засвоєння та застосування знань і набутих умінь. Важливою є і спільна діяльність в обох колективах, коли й учні лідера наукової школи, й педагогічний колектив навчального закладу, заряджений ентузіазмом свого керівника, впродовж багатьох років

працюють над різними питаннями проблеми, висуваної керівником, то школа поступово формується в процесі роботи над цією проблемою в єдине ціле [2, с. 302].

Таблиця 1

Спільні та відмінні риси у розумінні наукових та авторських шкіл

наукова школа	авторська школа
спільні риси	
діяльність здійснюється під керівництвом лідера	
провідна ідея/концепція спільна для всіх членів колективу школи	
спрямованість на формування в учнів та представників шкіл дослідницького стилю мислення та постійний саморозвиток і самовдосконалення	
відмінні риси	
основою площини діяльності є триада член школи – лідер – колектив школи	основою площини діяльності є триада дитина – вчитель – батьки
творчий колектив	навчальний заклад
відсутність часових обмежень досліджень (за виключенням дисертаційних робіт)	представлення результатів діяльності через певні, встановлені проміжки часу

Яскравими прикладами авторських шкіл для свого часу та для сьогодні є школи: Марії Монтессорі – прихильниці вільного виховання, вальдорфська школа Рудольфа Штайнера, народна або сучасна школа Селестена Френе, школа Олександра Нейла, який обстоював емоційний розвиток учнів, формування навичок ручної праці на основі вільного розвитку, трудові комуни Станіслава Шацького й Антона Макаренка та інші.

Тенденцією XXI століття стає зростання чисельності приватних закладів освіти – від дитячих садків до закладів вищої освіти, переважна більшість яких працюють або за однією із зазначених авторських програм, або за розробленою власною. Першою державною українською авторською школою стала школа М. Гузика [32], метою діяльності якої є створення збагаченого освітнього середовища, що забезпечує особистісно орієнтовану освіту. У структурі авторської школи-комплексу М. Гузика в єдиному режимі функціонують 4 підрозділи: загальноосвітня школа, школа мистецтв, фізкультурно-спортивна школа та коледж. Завдяки цьому кожен учень, залежно від нахилів і здібностей, має можливість прилучитися до різних видів мистецтва на загальнокультурному аматорському рівні або ж оволодіти ними за програмами спеціалізованих навчальних закладів.

Крім того, значний досвід реалізації педагогіки співробітництва та гуманістичного підходу накопичено у авторській школі О. Захаренка, на принципах гуманізму та творчого підходу до розвитку осо-

бистості школяра ґрунтується діяльність школи А. Сологуба, на засадах комплексного українознавства побудована діяльність школи М. Чумарної «Тривіта» тощо.

Результати діяльності власних наукових шкіл пропагують визнані педагоги: А. Богуш, А. Бойко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, В. Лозова, Л. Павлов, О. Пехота, І. Прокопенко, О. Савченко, С. Сисоєва, М. Чепіль та інші у вигляді праць бібліографічного характеру (із зазначенням професійних та наукових здобутків керівника школи; напрямів та практичних результатів діяльності школи, перспектив подальшої діяльності; кількісної та якісної характеристики захищених послідовниками дисертаційних робіт).

З 2001 року Національною академією педагогічних наук України започатковано видання серії бібліографічних показників в електронному та друкованому вигляді «Видатні педагоги світу», «Академіки АПН України» та «Ювіляри АПН України» (з 2010 року – НАПН України). Остання із серій видається у формі каталогів виставок, присвячених ювілейним датам науковців, і розкриває діяльність того чи іншого вченого, пропагує його науковий доробок та наукову школу, зокрема педагогів: І. Беха, В. Бикова, Н. Бібік, А. Богуш, Н. Буринської, М. Вашуленка, С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Кременя, В. Лугового, С. Максименка, Н. Нічкало, О. Савченко, С. Сисоєвої, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та ін. [31].

Не менш вагомим для популяризації української науки є багатотомне видання «Науковці України – еліта держави», надрукований протягом 2010–2017 років «Видавництвом Логос Україна». У ньому представлено біографії вітчизняних учених, їхні численні винаходи і розробки, висвітлено діяльність всесвітньо відомих наукових шкіл, провідних наукових установ та центрів, наукових об'єктів, що становлять національне надбання, акцентовано увагу на процесі впровадження останніх наукових досягнень у виробництво.

Видання демонструє, що попри історичні катаклізми українська наука XXI століття існує та позначена широкою інтеграцією, орієнтацією на людину та її проблеми в сучасному світі, а славетні імена вчених по праву стали національною гордістю держави [17].

Узагальненням багатолітньої діяльності науковців-педагогів другої половини ХХ – початку ХХІ століття став «Літопис сучасної науки й освіти України: Наукові школи, авторські системи і концепції». На його сторінках висвітлено найвагоміші здобутки науково-педагогічних шкіл, авторських систем та впровадження прогресивних педагогічних концепцій сучасності [14].

Висновок. Авторські та наукові школи стали невід'ємною частиною системи освіти та вдосконалення педагогічної майстерності педагогів-

дослідників. Вони як форми колективної наукової праці в змозі вирішення парадоксальних явищ XXI століття, коли інформатизація всіх сфер життєдіяльності, зокрема й науки, призводить до її розгалуження, залишаючи масив невирішених проблем міждисциплінарного характеру, та нерідко створюються як протиріччя із загальними, офіційними установками, намагаються вчасно реагувати як на виклики часу, так і потреби особистості.

Узагальнюючи дослідження, окреслимо спільні та відмінні риси, які характеризують такі близькі за цілями здійснюваної діяльності та різними за формою організації колективи.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Анненков І.А. Визначення поняття «наукова школа» крізь призму аналізу української та радянської історіографії проблеми (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «ІФНФТ»*. 2013. Вип. 21. С. 72–83.
2. Богомолец А.А. Избранные труды. Киев : Изд-во АН УССР, 1956. Т. 3. 443 с.
3. Воронин А.С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике. Екатеринбург : ГОУ ВПО УГТУ–УПИ, 2006. 135 с.
4. Гнізділова О.А. Становлення і розвиток наукових шкіл у вищих педагогічних навчальних закладах Східної України в ХХ столітті : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.01 ; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків, 2012. 499 с.
5. Гнізділова О.А. Ідентифікація феномену «науково-педагогічна школа». *Педагогічні науки*. 2014. № 60. С. 76–83.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 373 с.
7. Грезнева О.Ю. Научные школы (педагогический аспект). Москва : Институт теории образования и педагогики РАО, 2003. 69 с.
8. Гузик М. Утвердження авторської школи-комплексу. *Педагогічна газета*. 1999. № 10. С. 4–5.
9. Дубасенюк О.А. Концептуальні засади створення і розвитку авторської школи. *Теоретичні і методичні засади розвитку і самовдосконалення особистості педагога-новатора в контексті модернізації нової української школи* : зб. наук.-метод. праць ; за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во Евенко О.О., 2017. 287 с.
10. Зеленська Л.Д. Наукова школа: сутність та етапи становлення. URL: http://www.rusnauka.com/10_NPE_2008/Pedagogical/27756.doc.htm
11. Зербіно Д.Д. Наукова школа як спонтанний феномен. *Науковий світ*. 1999. № 9. С. 19–22.
12. Кловак Г.Т. Генеза підготовки майбутнього вчителя до дослідницької педагогічної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах України (кінець ХІХ – ХХ століття) : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.01 ; Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2005. 531 с.
13. Ланге К.А. «Классические» и современные научные школы и научно-исследовательские объединения. *Школы в науке* ; под ред. С.Р. Микулинского и др. Москва : Наука, 1977. 523 с.
14. Літопис сучасної науки й освіти України: Наукові школи, авторські системи і концепції / ред. колегія В.Г. Кремень та ін. Київ : Альфа-Віта, 2018. 180 с.
15. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про проведення всеукраїнського експерименту за темою «Теоретико-методологічні засади моделювання розвитку авторських шкіл» на базі загальноосвітніх навчальних закладів України». URL: <http://ru.osvita.ua/doc/files/news/542/54252/nmo-79-1.pdf>
16. Наукова школа – феномен науки. URL: http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?load=edu_shools_fenomen.html&project=nued2
17. Науковці України – еліта держави. Київ : Видавництво Логос Україна, 2010, 2012, 2014, 2015, 2017. Т. 1–5.
18. Островерхова Н.М. Парадигми управління авторськими закладами освіти. Київ : Глобус, 1998. 274 с.
19. Паламарчук В.Ф. Авторська школа. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42479
20. Педагогический энциклопедический словарь. Москва : Большая российская энциклопедия, 2002. 528 с.
21. Педагогічний словник / за ред. М.Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.
22. Побірченко Н. Змістовий аспект поняття «авторська школа». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогічні науки*. Житомир, 2007. Вип. 36. С. 33–37.
23. Проць М.О. Авторська школа в Україні як педагогічний феномен: питання засадничих основ її організації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. Вип. 572. Педагогіка та психологія. С. 145–152.
24. Рибачук А. Що приховано за назвою «наукова школа»? *Мистецтво лікування*. 2016. № 9–10 (135–136). С. 50–52
25. Словник базових понять з курсу «Педагогіка» : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / укладач О.Є. Антонова. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2011. 104 с.
26. Устенко О. Наукові школи як фундамент вищої освіти. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3–4. С. 11–19.
27. Хорунжий М. Науково-педагогічна школа як основа інтелектуального потенціалу університетського закладу. *Університетська освіта*. 2012. № 2. С. 23.
28. Храмов Ю.А. Научные школы в физике ; под ред. В.Г. Барьяхтара. Київ : Наукова думка, 1987. 400 с.
29. Школа педагогічної майстерності. Загальні положення. URL: http://svatovo.ws/rmc/doc/ped_maYSTernist/
30. Школы в науке / науч. ред. С. Микулинский и др. Москва : Наука, 1977. 523 с.
31. Ювіляри НАПН України. Бібліографічний покажчик. URL: <http://www.dnpb.gov.ua/id/358/>
32. Южне. Авторська школа М.П. Гузика. URL: <http://ugzosh-gudz.odessaedu.net/uk/site/our-school.html>